

YENİSEY YAZITLARINDA GEÇEN TÜRK BOYLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Erhan AYDIN*

ÖZET

Bugün sayısının 200'ü aştığı bilinen Yenisey yazıtları, satır sayılarının azlığı ve düzensiz yazılmış olmaları nedeniyle Türk dili alanı dışında çalışan araştırmacıların ilgisini çekmemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi bu yazıtların tamamının tarihsiz olması ve günümüz mezar taşlarındaki veciz ifadelere benzeyen kimi kalıplaşmış ibare ve cümleler içermesidir. Ancak yine de Elegest I (E 10), Açura (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlardan çeşitli bilgiler elde edilebilmektedir.

Bu makalede elimizde metni bulunan 160 civarındaki yazıttan Türk boyları veya boy birlikleriyle ilgili bilgiler derlenmiş ve bu boylarla ilgili bilinenlere yeni bilgiler ekleme kaygısı güdülmüştür. Tespit edilen boy veya boy birliklerinin geçtiği yerin metni verildikten sonra günümüz Türkçesine çevirisi yapılacak, ardından her boy veya boy birliği, Yenisey yazıtları ve Yenisey havzası çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Türk Boyları, Türk, Uygur, Türgeş, Tölis.

NOTES ON THE TURKISH TRIBES MENTIONED IN THE YENISEI INSCRIPTIONS

ABSTRACT

The Yenisei Inscriptions, the number of which is over 200, have not received enough attention from researchers except for those studying on the Turkish language due to the fact that they have limited amount of lines and were written irregularly. One of the most important reasons of this is that all of the inscriptions are dateless and that they contain some cliché phrases and sentences which are similar to aphorisms of today's epitaphs. However, still it is possible to elicit some information from multi-lined inscriptions such as de Elegest I (E 10), Açura (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48).

In this article, data on Turkic tribes have been compiled from some 160 inscriptions, whose texts are on hand, and we have aimed to supply new information on what is already known about these tribes. After presenting texts where identified tribes are mentioned, they will be translated into the modern Turkish, and then each tribe will be evaluated in regard to the Yenisei inscriptions and to the Yenisei catchment basin.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Turkish tribes, Türk, Uighur, Türgeş, Tölis.

Giriş

Bugün sayısının 200'ü aştığı bilinen ancak tam olarak kaç tane olduğu konusunda çelişkili bilgiler bulunan Yenisey yazıtları, Moğolistan yazıtları kadar şanslı değildir. Kimi yazıtların nerede oldukları konusunun karışıklığı, bir bölümünün dikildiği yerde bulunması veya koruma altına alınmalarının da durumlarının çok iyi olmaması ve en önemlisi en azından Türkiye'de yapılan

* Bu makale XVI. Türk Tarih Kongresine sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş hâlidir.

• Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: erhana@erciyes.edu.tr

yayınlara yok denecek kadar az olması düşünüldüğünde neden Yenisey yazıtlarının Moğolistan yazıtlarına göre daha şanssız oldukları sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren keşfedilen Yenisey yazıtları satır sayılarının azlığı ve düzensiz yazılmış olmaları, özellikle Türk dili alanı dışında çalışan bilimlerin ilgisini çekmemiştir. Elbette bunun en önemli nedenlerinden birisi bu yazıtların tamamının tarihsiz oluşu ve günümüz mezar taşlarındaki veciz ifadelerle benzeyen kimi kalıplaşmış ibare ve cümleler içermesidir. Ancak yine de Elegest I (E 10), Begre (E 11), Açıra (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Hemçik-Çırgakı (E 41), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlardan çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür.

Bu makalede elimizde metni bulunan 160 civarındaki yazıttan Türk boylarıyla ilgili bilgiler derlenmiş ve bu boylarla ilgili bilinenlere yeni bilgiler eklenmeye çalışılmıştır. Aşağıda Yenisey yazıtlarında geçen boy adları alfabe sırası ile verilmiştir. E kısaltması yazıtın uluslararası kimliğini göstermede kullanılan bir işaret olup bu işaretin hemen ardındaki rakam, yazıtın numarasını göstermektedir. Metnin ardından günümüz Türkçesine çeviri, olabildiğince sözcük sözcük verilmeye çalışılmış, olay örgüsünü kaçırmamak için serbest çeviriden uzak durulmuştur.

1. Yenisey Yazıtlarındaki Türk Boy Adları Veya Boy Birlikleri

1.1. Akbay

* Hemçik-Çırgakı (E 41), 10: *zz^l urugin akbay? urugin art^limga altım* ‘? boyunu, Akbay boyunu arkama aldım’.

Çok satırlı yazıtlardan biri olan Hemçik-Çırgakı yazıtının 10. satırının ilk sözcüğü de bir boy adı olmasına rağmen okunamamaktadır. Boy adı olduğunu düşündüğümüz bu ilk sözcüğün ardında *kabay* veya *akbay* şeklinde okunabilecek bir boy adı daha bulunmaktadır. Yazıtı yayımlayanlardan Orkun, *kabay* (1940: 80) okumuş ve Abdülkadir İnan’ın kendisine verdiği, Kazak-Kırgızlar arasında Omsk’tan 50 km. güneyde Argınlardan Atabay kabilesinin Kabay adında bir boyu olduğu, bilgisini aktarmıştır (1940: 84). Malov da *kabay* olarak okumuştur (1952: 75). Tekin ise *Kabay* okuyup ‘Kabay boyu’ anlamını vermiştir (1999: 6-7). Kormuşin de *kabay* okumuştur (2008: 56). Başka yazıtlarda geçmediği için boyun *Akbay* mı *Kabay* mı okunması gerektiği net değildir. Ancak boy adlarının başında çok kere renk bildiren bir sıfatın bulunması, bu boy adının *akbay* okunması için kanıt sayılabilir. Ayrıca krş. (Hamilton 1997: 208, not 47).

1.2. Az

* El-Bajı (E 68), 13: *az totog ançındanga? k^l <...>* ‘Az(ların) valisi <...>’.

Yalnızca bir kez geçen *Az* adı hakkında Yenisey yazıtlarının dışındaki diğer yazıtlarda daha fazla bilgi bulunmaktadır. Moğolistan yazıtlarında daha çok Kırgızlarla ilgili bölümlerde adları anılan Azların, Kırgızların güney bölümlerinde oturdukları düşünülmektedir. Burada ilginç olan Yenisey yazıtlarında Azların adının yalnızca bir kez geçmesidir. Bu durum Kırgız adı için de geçerlidir. Tonyukuk’un verdiği bilgiye göre Azlar Anı ırmağı civarında oturmaktadır: Tonyukuk 24. satır: *Éşi<d>tim Az yér y[oli] Anı b[irle] <...> er]miş* ‘Az (halkının) yerinin Anı (ırmağı)’da olduğunu işittim’. Gerçi bu cümledeki boşluklar naşirlerce çeşitli şekillerde doldurulmuş olsa da gerçekten de Tonyukuk’un anlattığı bu kuzey seferinde, Kırgızlara gitmek için asıl yolun herhangi bir nedenden dolayı kapalı olması nedeniyle, Kök Türk birlikleri güney-batı yönüne dönmüş ve Anı ırmağı boyunca ilerlemişlerdir (Aydın 2007b: 42-43). *Az* boyu ile ilgili ayrıntı için bk. (Gömeç 1994) ve (Taşağıl 2004: 50-51).

1.3. Altı Bag Bodun

Altı Bag Bodun sözcük öbeği aşağıdaki yazıtlarda geçmiştir:

Turkish Studies

* Uyük–Tarlak (E 1), 2: *atım el tugan totok ben teŋri elimke elçisi ertim altı bag bodunta beg ertim* ‘Adım El Tugan Totok(’tur). Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun (halkın) beyi idim’.

* Barık I (E 5), 2: *öz yeŋen alp turan altı uğuş bodunda üç yeğirmi altı elim kanım a adrıldım* ‘(Adım) Öz Yeğen Alp Turan’dır. Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım’.

Malov’da *bag* olarak okunmuş sözcüğün bulunduğu Barık I (E 5) yazıtının 2. satırında *bag* sözcüğü, yazıtın sonraki naşirlerinden Vasilyev tarafından *altı ug<...>bodunda* (1983: 17), Kormuşin tarafından ise *altı oğuş bodunda* şeklinde okunmuştur (2008: 96). Gerçekten de fazladan bir *ş^f* harfi *bag* okumayı engellemektedir. Ancak *bag* yerine *uğuş* okunsa da aynı boy birliğinden söz edilmiş olmalıdır.

* Haya–Bajı (E 24), 5: *ınançu külüg çigşi beg er erdemim üçün kara seŋird¹ <e> ülken¹ i altı bag keşdimde ben yeğ erdöküm ol erinç kara seŋirig y²ırlıdım udur(?) çigşi sekiz kı[rk yaş]da* ‘(Ben) İnançu Külüg Çigşi Bey’im. Erkeklik kahramanlığım için Kara Sengir’deki yurdunu, altı birleşik (halk)tan idim. İyi (kişi) olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım. Udur Çigşi otuz sekiz yaşında idi’.

Haya–Bajı (E 24) yazıtının 5. satırında geçen *altı bag* sözcük öbeği ile de *Altı Bag Bodun*’un kastedildiği anlaşılmaktadır. Haya–Bajı (E 24) yazıtının metni hem Vasilyev hem de Kormuşin’de bulunmamaktadır. İ. L. Kızlasov’da ise 7. satır olarak verilmiştir (1994: 194).

* Oya (E 27), 7: *bagım bodunumka adrıltım* ‘Birleşik boylarımdan, halkımdan ayrıldım’.

Elbette söz konusu yazıtın 7. satırında okunamayan herhangi bir harf olmadığı, başka bir deyişle satır, *bag* ile başladığı için ancak unutulmuş sözcükten söz etmek mümkün olabilir. Yani yazıtı taşa işleyen kişinin *altı* sözcüğünü yazmayı unutmuş olması veya buradaki *bag* sözcüğünün *altı bag*’dan başka bir oluşumu ya da konfederasyonu anlatıyor olması da mümkündür. Ancak büyük bir olasılıkla aynı boy konfederasyonundan bahsediliyor olmalıdır.

* Ak–Yüs I (E 38), 5: *bagım kelip esen inip aŋlanıp?* ‘Birleşik (boyum) gelip esen inip?’.

Ak–Yüs I (E 38) yazıtının 5. satırındaki durum da Oya (E 27) yazıtının 7. satırından farklı değildir.

* Bay–Bulun II (E 49), 1: *esizim e yüz kadaşım a altı <bag> bodunum a esizim e adrıltım* ‘Ne yazık! Yüz akrabamdan ve altı (birleşik) boyumdan, ne yazık! Ayrıldım!’.

Bu yazıtta *altı bodunum* şeklinde yazılmış bir sözcük öbeği vardır ki burada da yazıcının *bag* sözcüğünü yazmayı unuttuğu söylenebilir.

* Bay–Bulun II (E 49), 4: *altı bag bodunum küçlügin <ü>çün arkkış eldem taşın bunta tikti* ‘Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler)’.

Bag sözcüğü *ba-* ‘bağlamak’ fiilinden yapılmış bir ad olup anlamı ‘birleşik; konfederasyon’ şeklinde verilebilir. Clauson yukarıda verilen örneklerin tamamını *altı bag* olarak görmüş ve ‘the six confederation’ olarak anlamlandırmıştır (EDPT 310b).

Altı Bag Bodun ile ilgili olmak üzere, batıda On Ok’ların başında bulunan Tardu’nun 603 yılında ölümünden sonra yerine geçen Ch’u–lo Kağan batıdaki birçok kabileyi kendine bağlamış ancak kendine yapılabilecek bir isyan korkusuyla bazı kabile beylerini öldürtmüştü. Bunun üzerine Tölis boylarının ayaklanması sonucunda isyan eden altı Tölis boyunun bir araya gelerek *Altı Bag Bodun*’u oluşturdukları ve bu altı Tölis boyunun Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu ve Apa–İsi oldukları söylenmektedir (Gömeç 1997a: 32 not 116). Ayrıca bk. (Taşağıl 2004: 45, 46).

Turkish Studies

Doğu Kök Türklerinin zayıflamaya başladığı 625'ten sonra bu boyların bir araya gelerek Çin'e bağlılık bildirdiklerini biliyoruz (Taşağıl 2004: 51). Ancak *Altı Bag Bodun*'un Moğolistan yazıtlarında geçmemesi ilginçtir. Bu durumda sözü edilen Tölis boylarının Yenisey havzasında da yaşadıkları veya yazıt sahibinin kendi tasarrufu olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Özellikle Uyük–Tarlak (E 1) yazıtındaki *altı bag bodunta beg ertim* şeklindeki bir ifade üzerinde durulması gerekmektedir. Yenisey bölgesindeki boylardan olan Kırgızların bünyesinde çok çeşitli boyların olduğu düşünülebilir. Örneğin Köl Tegin'in cenaze törenine gelen elçinin adı Tarduş İnançu Çor (KT K 13) olduğuna göre, ad ve unvan grubunun başında bulunan ad ile Tarduş boyundan başka ne ifade edilmiş olabilir ki? Tarduşların 682'den sonraki dönemde batıda oldukları ve İrtiş ırmağı civarında yaşadıkları düşünüldüğünde Kırgızların gönderdiği elçinin Tarduşlardan olması, hâkim boy Kırgızlar içerisinde başka Türk boylarının da yaşadığı sonucunun çıkarılmasına imkân vermektedir.

1.4. Kırkız

* Haya–Baji (E 24), 7: *[kır]kız kanı bitimişin* '(Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)'.
 Batmanov ve diğerleri, yazıtın S. V. Kiselëv tarafından incelendiğini ve bu satırda Kırgız sözcüğünün geçmediğini belirtmiş ve Kiselëv'in *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* adlı eserine göndermede bulunmuş, ilerleyen bölümlerde ise kuşku da olsa Kırgız sözcüğünün geçmiş olabileceğini vurgulamışlardır (2006: 105). Satırın anlamı dikkate alındığında burada yazıtı yazdıran hanın Kırgız hanı olduğu açıktır. Ancak Kırgız adının Yenisey yazıtlarında bir kez geçmesi ilginçtir.

1.5. Kümül

* Kızıl–Çıraa II (E 44), 4: *kadaşım <a> kinim e yta adrılıtm esizim e yüz kümül bodunum yta adrılıtm* 'Akraba(lar)ım, yakınlar(lar)ımdan, eyvah! Ayrıldım. Ne yazık! Yüz Kümül halkım eyvah! (Onlardan) ayrıldım'.

* Köjeelig–Hovu (E 45), 1: *oglan atım çuvuç inal [ër]te atım kümül öge* 'Çocukluk adım Çubuç İnal, erkeklik adım Kümül Öge('dir)'.
 * Köjeelig–Hovu (E 45), 9: *elim esiz erinç yüz kümül bodunum esiz er<...>nç l'nç? kümülüig er üküş boltı* 'Yurdum, yazık! Elbette. Yüz Kümül halkım yazık! <...> (az) Kümül askeri çoğaldı'.

* Köjeelig–Hovu (E 45), 10: *yavızıg kümülümin bedük kiltum esizim bökm[edim]* 'Sefil ve perişan Kümül halkımı büyüttüm. Yazık ki (onlara) doymadım'.

Malov, Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtının 9. satırındaki sözcüğü *kümüş* olarak bırakmış ancak 10. satırdaki sözcüğü *kümüş* okumuş, (*Kümüş?*) şeklinde not düşmüştür (1952: 82). Ayrıca krş. (EDPT 723b–724a). Vasilyev (1983: 31) ve Kormuşın (2008: 136) Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtının hem 9. hem de 10. satırında bulunan sözcüklerin ikisini de *kümüş* okumuştur.

Kümüllerin, Kızıl–Çıra II (E 44) ve Köjeelig–Hovu (E 45) yazıtlarının dikildiği Yenisey havzasında en azından 7. yüzyıl öncesinde yaşamış olabilecekleri ve 7. asrın başlarında ise daha batıya gittikleri söylenmektedir (Gömeç 1993: 51). Gömeç'e göre *Kümüş* adı Çin yıllıklarında Sha-t'o'ların kabilelerinden biri olarak geçen Çümü/Çumul (Tch'ou-mi) adından gelmektedir (1993: 50).

Sha-t'o'ların kabilelerinden biri olarak verilen Çümü/Çumul adı Kumul adını çağrıştırmaktadır. Sha-t'o'ların Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturmalarından dolayı, onlara 'kum yığını' anlamına gelen Sha-t'o adı verildiği bilinmektedir (Taşağıl 2004: 99). Sha-t'o'nun 'Kum yığını' anlamında olması ilginç bir veridir. 'Kum yığını' anlamındaki sözcük ile Kumul (Hami) kentinin adı arasında bir ilişki var mıdır? Kumul (Hami)

Turkish Studies

adının, kentin etrafındaki kumların çokluğundan hareketle verilmiş olabileceği, kentin adı için önerilen etimoloji denemelerinden yalnızca biridir (Emet 1997: 163). Barköl'ün güney bölümlerine düşen Kumul'un eski Türk yazıtlarında bir kez geçtiği bilinmektedir. Öngi (Ongin) yazıtının 9. satırında *Kam[ıl]* olarak geçen bu kent adının yazımında yalnızca *Kam* şeklinde okunabilecek harfler seçilebilmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacıların *kamuk* veya *Komul* şeklinde okuduğu görülmektedir: Öngi 9. satır: *kam[ıl] balık[k]a tegdim konuldum altım süsi kelti karasın yıgım begi kaçdı* 'Kamil (Hami) kentine ulaştım (ve) yerleştim, (kenti) aldım, askerleri geldi, avam halkını (bir araya) topladım, beyi (ise) kaçtı' (Aydın 2008: 26). *Kumul* adı ile *Kümüül* adı arasında ilişki var gibi görünse de VIII. veya IX. yüzyıllarda kentin adı *Kamil* veya *Komul* (Dobrovits 2001: 148) ise o zaman *Kümüül* adı ile birleştirmek zor olacaktır.

1.6. Okuz

* Uybat IV (E 33), 2: *ok²uz alpın* 'Oğuz? kahramanıyla'.

Yenisey yazıtlarında, gerek *oguz* gerekse *tokuz oguz* şeklinde, Oğuzların adına rastlanmamıştır. Uybat IV (E 33) yazıtının 2. satırında ön ünlülü *k* ile yazılmış olmasına rağmen *oguz* adına benzer bir yazım bulunmaktadır. Krş. Tokuz At Bodun.

1.7. Tokuz At Bodun

* Barık I (E 5), 1: *er erdemi tokuz at bodun² erdemig unç? okum* 'Erkeklik kahramanlığı, dokuz adlı halk (Dokuz Oğuz?) kahramanlığı, mümkün? boyum?'.

Barık I (E 5) yazıtının 1. satırında geçen ve *tokuz at bodun* olarak okumak istediğimiz sözcük öbeğinin Dokuz Oğuzları anlatıyor olması mümkündür. Bu satır, yazıtın naşirlerince şu şekilde okunmuştur: Radloff: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) üçün* (1895: 308), Orkun: *er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün?)* (1940: 61), Malov: *är ärdämi atım tabdım ärdämi(m) (üçün)* (1952: 21), Vasilyev: *r²r²d²m:t¹m:uzt¹<...>zr²d²migunç/j(?)a* (1983: 17). Kormuşin: *är ärdämi tokuz tabduz ärdämig känç koñım* (2008: 96). Görüldüğü gibi Radloff, Orkun ve Malov tarafından aynı şekilde okunan sözcük bir tek Kormuşin tarafından farklı şekilde okunmuştur. Ancak bu okuyuşlardan uygun bir anlam çıkarmak zordur. Biz satırın sorunlu bölümünü *tokuz at bodun* olarak okuyup 'dokuz adlı boy: Dokuz Oğuzlar' şeklinde anlamlandırmaya çalıştık. Eğer bizim bu okuyuş ve anlamlandırmamız doğru ise Oğuzların veya Dokuz Oğuzların adları Yenisey yazıtlarında geçmiş olacaktır.

1.8. Tokuz Tatar

* Herbis–Baarı (E 59), 4: *yėti otuz yaşımnda elim için tokuz tat[ar] 5: el eri? için üç asıg a tıdığ? <...>* 'Yirmi yedi yaşımnda yurdum için Dokuz Tatar(lar ile mücadele ettim?) 5. Yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? engel <...>.

1960 yılında S. İ. Vaynşteyn tarafından Herbis–Baarı bölgesindeki bir kurganda bulunan ve 1961 yılında Tuva Müzesine taşınan Herbis–Baarı yazıtı toplam 9 satırlık runik metin içermektedir. Metnin 4. satırının son sözcüğü *tat* şeklinde başlamaktadır. Sözcüğün önündeki *tokuz* sayısı, ardındaki sözcüğün *Tatar* olması gerektiği konusunda ipucu vermektedir. Yazıt üzerinde çalışanlarca da aynı şekilde okunmuştur.

Tatar adı ve boyu belki de hem Türk hem de İç Asya tarihinin ve dil araştırmalarının en önemli sorunu olarak durmaktadır. Uzun zaman Asya'nın bütün bozkır halklarını ifade eden, bir ara Moğollar için bile kullanılan Tatarların Yenisey yazıtlarında yalnızca Herbis–Baarı (E 59) yazıtının 4. satırında, ancak özellikle Moğolistan yazıtlarında birkaç kez geçmiş olduğunu söylemek gerekir. KT G 1 (burada *Tatar* sözcüğü değil *otuz* sözcüğü bulunmakta, *Tatar* sözcüğü ise tamamlanmak suretiyle elde edilmektedir), KT D 4 ve BK D 5'te İstemi Kağan'ın (?) cenaze

Turkish Studies

törenine gelen kavim ve boylar arasında Otuz Tatarlar da anılmaktadır. Ayrıca KT D 14 ve BK D 34'te de geçmiştir. Ötügen Uygur Kağanlığının en önemli yazıtı Şine Usu'da da Tatar adını görmekteyiz. ŞU D 1, 3, 6, 8 ve ŞU B 8'de Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlarla mücadele sırasında adı geçen Tatarların buradaki adlarının *Otuz Tatar* değil *Tokuz Tatar* olduğu görülmektedir. Türk boylarının adlarındaki bu sayıların şifrelerini çözebilmenin tek yolu Türk dili ile yazılmış belgelerin sayısının artmasıdır. Çin kaynakları bu konu ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir ama ne yazık ki tartışmaların sona ermesine yetmemektedir.

1.9. Tölis

* Abakan (E 48), 7: *tölis bilge atam ben altı y¹ëgirmi yaşım a almuş kuñçuyumuz bökmēdi begiçim* '(Ben) Tölis Bilge Atam('ım). On altı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı beyciğim'.

* Tuva G (E 55), 3: *konçgar (koçnar?) tölis tirig* '(Ben) Konçgar (Koçnar) Tölis Tirig('ım)'.

* Eerbek I (E 147), 3: *oglan atım yerlig çor teñri elimde tegzinmişim tölis alp t'arkan atımka bökmēdim* 'Çocukluk adım Yerlig Çor('dur). Kutsal yurdumda dolaşıp durmuşum. Tölis Alp Tarkan adıma doymadım'.

Töles, Tölis, Töliš, Tölös gibi değişik şekillerde okunan bu boy birliğinin adı eski Türk yazıtlarının birçoğunda geçmektedir. Yenisey yazıtlarında ise üç yerde geçen ve üçünde de kişi adı olarak görülen *Tölis* sözcüğünün *töls* şeklinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Abakan (E 48) yazıtının 7. satırı ile Eerbek I (E 147) yazıtının 3. satırında geçen kişi adlarının aynı kişiyi gösterdiğini, hatta Eerbek I (E 147) yazıtındaki cümleden anlaşıldığına göre, önemli bir bey olduğunu söylemek gerekir. Sonuçta bu iki kişi adının Tölis boy birliğiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak Tölislerle ilgili gerek Çin kaynaklarındaki bilgilere gerekse diğer yazıtlardaki kullanıma yeni bir şey eklemeyeceği açıktır. Burada önemli olan Çin kaynaklarının çok fazla bilgi vermediği ve büyük ölçüde eski Türk yazıtlarından edinilen bilgiler ışığında açıklanabilen Yenisey havzası Türk boylarının yalnızca Az, Çik ve Kırgızlardan oluşmadığına örnek verilebilmiş olmasıdır.

1.10. Türgeş

* Tuba III (E 37), 3: *ben öltüm türgeş ben çan(çeñ?) beg ben biçig¹* 'Ben öldüm. (Ben) Türgeş'im. (Ben) Çang Bey'im. (Bu) yazıt(ım)'.

1721 ve 1722 yıllarında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından Erba ve Tes ırmakları arasında bulunan ve 1896 yılında Adrianov tarafından Minusinsk Müzesine taşınan Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırında geçen *Türgeş* adı İ. L. Kızlasov tarafından kararsız bir şekilde *tirg(i~e)s* (?türg(i~e)ş?) şeklinde okunmuştur (1994: 196). Adın, eski Türk yazıtlarının ilk yayıncılarından bu yana *Türgeş, Türgis, Türgiş* gibi değişik şekillerde okunduğu bilinmektedir. Boy adının okunmasında birlik sağlanamamasının temel nedeni Kök Türk harflerinin ünlü sisteminin birkaç ünlüyü okutacak kadar esnek olmasıdır.

Eski Türk yazıtlarında daha çok Batı Kök Türkleri ile ilişkiler veya Batı seferleri esnasında anılan Türgeşlerin adının yalnızca Tuba III (E 37) yazıtının 3. satırda geçtiği görülmektedir. Adına dikilen Çang Beg, kendisinin Türgeş olduğunu bildirmektedir. Yazıt sahibinin hangi boydan olduğunu bildirmesi ayrıca üzerinde durmaya değer bir konudur. Ayrıca krş. (Useev 2010: 1517).

1.11. Türk

* Uybat III (E 32), 10: *erdemın üçün türk kan balbalı el ara tokuz erig oduş? er oğlın ögürüp? ödür? altı erdem begim e* 'Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla sevinip <...> (Ey) altı kahraman beylerim!'.

* Podkuninskaya (E 71), 2: <...> *türki edgü begim e* '<...> Türki? iyi beyime'.

Turkish Studies

Podkuninskaya (E 71) yazıtının 2. satırında geçen *Türki* sözcüğü ile ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte Yenisey yazıtlarında geçen ikinci Türk adı olmaktadır.

Uybat III (E 32) yazıtının 10. satırında geçen Türk adı ile II. Kök Türk Kağanlığından bahsediliyor olmalıdır. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için Uygur adı kullanılmıştır. Krş. İyme I (E 73), 7. satır. Uygur Kağanlığının yazıtlarında da Kök Türk Kağanlığı için *Türk* sözcüğü kullanılmaktadır. Krş. ŞU K 4: *türfük kagan] çak elig yıl olurmış türük eliğe altı otuz yaşıma <...>* ‘(Kök) Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüştür. (Kök) Türk yurdunda yirmi altı yaşında’ (Aydın 2007a: 34 ve 57) ve ŞU K 10: *tutdum katunun anta altım türük bodun anta ımaru yok boltu* ‘(Ozmış Kağan’ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu.’ (Aydın 2007a: 36 ve 58).

Uybat III (E 32) yazıtında kullanılan *Türk* sözcüğünün Uygur yazıtlarında da benzer şekilde kullanımı Yenisey yazıtlarının en azından bazılarının II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlarla aynı yıllarda dikildiğini kanıtlamaktadır.

1.12. Uygur

* İyme I (E 73), 7: *tejr<i> elimke er erdemim için uygur kanda berü kel[tim]* ‘Kutsal yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim’.

Uygur adı Yenisey yazıtlarında tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında geçmiştir. Uygur adından dolayı kimi araştırmacılarca yazıt Uygur Kağanlığının yazıtlarından sayılmıştır. Örneğin (Gömeç 1997b: 11). Yazıt, büyük bir olasılıkla Uygur Kağanlığı döneminde Uygurlara gönderilen bir elçiye aittir. Uygur Kağanlığının 745–840 yılları arasında bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olduğu düşünüldüğünde bu yazıtın 840’tan önce dikilmiş olabileceği öne sürülebilir.

2. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yenisey yazıtları, Moğolistan coğrafyasında bulunan ve birçoğu II. Kök Türk Kağanlığından kalan yazıtlardan çok daha önce buldukları hâlde hep onların gölgesinde kalmıştır. Özellikle ülkemizde Yenisey yazıtlarının metinleri ile ilgili çok az çalışma bulunması yazıtların değerlendirilmesinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Sovyetler Birliği ve sonrasında Rusya’da özellikle Yenisey havzasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan yeni yazıtların ülkemizdeki bilimsel çalışmalara yansımada da görülmektedir.

Bu makalede Yenisey yazıtlarında hangi boy veya boy birliklerinin geçtiği tespit edilmiş ve antropoloji, etnoloji ve özellikle tarih bilimi uzmanlarının dikkatlerine sunulmaya çalışılmıştır. Yenisey yazıtlarındaki çok küçük bilgilerin değerlendirildiği bu çalışmanın, eski Türk sosyal hayatının çok daha net anlaşılmasına katkı sağlaması umulmaktadır. İç Asya’nın kötü iklim şartları nedeniyle aşınmış, tahrip olmuş bu paha biçilmez değere sahip yazıtlardaki en küçük bilginin bile komşu ülke kaynaklarının verdiği ayrıntılı bilgiler kadar değerli olduğu düşünülmektedir.

Yenisey yazıtları için gözden uzak tutulmaması gereken şeyler vardır. Örneğin onlarda, Moğolistan yazıtlarında olduğu gibi kahramanlık ifade eden cümleler azdır. Yenisey yazıtlarında daha çok ayrılığın verdiği üzüntü anlatılmıştır. Bazen bu üzüntü, bir beyin veya kağanın ölümü dolayısıyla taş aktarıldığında, devleti veya boyu yönetenler hakkında bilgi edinmemize imkân vermektedir. Bazı yazıtların Yenisey havzasındaki kağanlar veya devletin ileri gelenleri tarafından yazdırılmış olması mümkündür. Çünkü bu tip yazıtlarda ayrılığın verdiği üzüntüden çok beyin veya kağanın kahramanlıkları, bazen kendi ağzından bazen de üçüncü kişinin ağzından anlatılmıştır. Bu yazıtların büyük bir bölümünün halk tarafından mezar yazıtı şeklinde yazıldığı düşünüldüğünde bölgedeki boylar veya devlet(ler) hakkında neden az bilgi olduğu sorusunun yanıtı kendiliğinden verilmiş olur.

Turkish Studies

3. Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AYDIN, Erhan (2007a): *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM.
- AYDIN, Erhan (2007b): Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar. *Sibirische Studien / Sibirya Araştırmaları* 2/1, 41–64.
- AYDIN, Erhan (2008): Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler. *İlmî Araştırmalar* 25, Bahar, 21–38.
- BATMANOV, İ. A. / Z. B. ARAGAÇI / G. F. BABUŞKİN (2006): *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili*. Türkçeye çev.: Kerim SARIGÜL / İsa AYDEMİR. Bişkek: Avrasya.
- BK D : Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü.
- E : Yenisey Yazıtları.
- EDPT : CLAUSON, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DOBROVITS, Mihály (2001): Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten* 2000, 147–150.
- EMET, Erkin (1997): Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında. *Türk Dünyası* 4, Güz, 162–165.
- GÖMEÇ, Sadettin (1993): Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği Üzerine. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 79, Temmuz, 50–51.
- GÖMEÇ, Sadettin (1994): Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar. *Belleten* 58/221, 51–54.
- GÖMEÇ, Sadettin (1997a): *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksöy.
- GÖMEÇ, Sadettin (1997b): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- HAMILTON, James (1997): Tokuz–Oguz On–Uygur. Türkçeye çev.: Yunus KOÇ / İsmet BİRKAN. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 187–232.
- KIZLASOV, İ. L. (1994): *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii.
- KORMUŞİN, İ. V. (2008): *Tyurkskiye Yeniseyskiye Yepitafii, grammatika tekstologiya*. Moskova: Nauka.
- KT D : Köl Tegin Yazıtı Doğu Yüzü.
- KT G : Köl Tegin Yazıtı Güney Yüzü.
- KT K : Köl Tegin Yazıtı Kuzey Yüzü.
- MALOV, S. E. (1952): *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodi*. Moskova–Leningrad.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1940): *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.–Petersburg.
- ŞU B : Şine Usu Yazıtı Batı Yüzü.
- ŞU D : Şine Usu Yazıtı Doğu Yüzü.
- ŞU K : Şine Usu Yazıtı Kuzey Yüzü.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TEKİN, Talat (1999): Hemçik–Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 5–15.
- USEEV, Nurdin (2010): Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516–1521.
- VASİLYEV, D. D. (1983): *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.